अथाजन्तनपुंसकलिङ्गप्रकरणम्

क्रमप्राप्तस्य नपुंसकलिङ्गशब्दस्य निर्वचनं क्रियते। यद्यपि नपुंसकलिङ्गे प्रथमाविभक्तौ यानि रूपाणि तान्येव द्वितीया विभक्तौ भवन्ति, शिष्टानि सर्वाणि पुंवदेव भवन्ति। तस्मात् नपुंसकलिङ्गे यद्विशिष्टं कार्यं तदुपस्थापयति अस्मिन् प्रकरणे। तथाहि –

अतोऽम् 7.1.24 अतोऽङ्गात् क्लीबात् स्वमोरम् स्यात्। अमिपूर्वः (सू.194) इति हल्मात्रलोपः, हे ज्ञान! ज्ञानम् – एङ्ह्रस्वात् (सू.१९३)

संस्कृतव्याख्या – अतः अम् इति सूत्रस्य पदविभागः। पदद्वयं वर्तते अङ्गस्य इत्यधिकारः, **स्वमोर्नपुंसकात्** इति सम्पूर्णं सूत्रमावर्तते। अधिकृतस्य अङ्गस्य वचनविपरिणामेन पञ्चम्यन्तत्वेन अङ्गात् इति विशेष्यत्वनेनान्वयः एतेन अतः इति पञ्चम्यन्तं पदं तस्य विशेषणम्, विशेषणत्वात् तदन्तविधिः।

इत्थं सूत्रस्यार्थो भवति यत् **नपुंसकलिङ्गे विद्यमानात् अदन्तात् अङ्गात् परस्य सु इत्यस्य स्थाने अम् इत्यस्य च स्थाने अम् आदेशः स्यादिति। तद्यथा** – ज्ञान सु इत्यवस्थायाम् अमादेशे ज्ञान अम्, पूर्वरूपे **ज्ञानम्** इति भवति।

ज्ञानम् = आकारान्त नपुंसकात् ज्ञानशब्दात् प्रातिपदिकसंज्ञायां प्रथमैकवचने सुविभक्तौ ज्ञान सु इति जाते **'अतोऽम्'** इतिसूत्रेण सु इत्यस्य स्थाने अम् इत्यादेशे ज्ञान अम् इत्यवस्थायाम्, **'अमि पूर्वः'** इतिसूत्रेण पूर्वरूपे ज्ञानम् इति।

द्वितीयैकवचने अम् विभक्तौ अपि एवमेव ज्ञानम् इति रूपं सिद्ध्यति।

हे ज्ञान = नपुंसकात् ज्ञानशब्दात् सम्बोधनविवक्षायां सुविभक्तौ अनुबन्धलोपे हे ज्ञान स् इति जाते **'विप्रतिषेधे परं कार्यम्'** इति नियमात् परत्वात् **'अतोऽम्'** इतिसूत्रेण अमादेशे पूर्वरूपे हे ज्ञानम् इति जाते **'एङ् ह्रस्वात्सम्बुद्धेः'** इतिसूत्रेण सम्बुद्ध्यवयवस्य हल्मात्रस्य मकारस्य लोपे हे ज्ञान इति रूपं भवति।

नपुंसकाच्च 7.1.19 क्लीबात् परस्यौङः शी स्यात्। भसञ्ज्ञायाम्।

संस्कृतव्याख्या – विधिसूत्रमिदम्। अत्र पदद्वयं वर्तते। नपुंसकात् इति पञ्चम्यन्तं, च इत्यव्ययं पदम्। अत्र **औङ् आपः** इत्यस्मात् 'औङः' इत्यस्य, **जसः शी** इत्यतः शी इत्यस्य चानुवृत्तिर्भवति।

एवं नपुंसकात् अङ्गात् परस्य औ इत्यस्य स्थाने शी इत्यादेशः स्यादिति। तद्यथा ज्ञान औ इत्यवस्थायाम्

औकारस्य स्थाने शी आदेशे कृतेऽनुबन्धलोपे ज्ञान ई इति स्थितिर्भवति। अत्र '**यचि भम्**' इतिसूत्रेण भसंज्ञायाम् भसंज्ञानिमित्तं कार्यं विधातुमग्रिमं सूत्रं प्रवर्तते –

यस्येति च 6.4.148 भस्येवर्णावर्णयोर्लोपः स्यादीकारे तद्धिते च परे।

इत्यकारलोपे प्राप्ते। 'औङः श्यां प्रतिषेधो वाच्यः (वा. 4186) ज्ञाने।

संस्कृतव्याख्या – अस्मिन् सूत्रे पदत्रयम् अस्ति। यस्य ईति च। तत्र इश्च यश्च इति यम् समाहारद्वन्द्वः, तस्य इत्यर्थे, यस्य इति षष्ठ्यन्तं पदम्, ईति इति सप्तम्यन्तम्, च इत्यव्ययम्। अत्र '**नस्तद्धिते**' इत्यस्मात् सूत्रात् तद्धिते इत्यस्य **अल्लोपोऽनः** इत्यस्माच्च लोपः इत्यस्यानुवृत्तिर्भवति। भस्य अधिकारः। अङ्गस्य इति विशेष्यम् यस्य इति विशेषणम्, '**अलोऽन्त्यस्येति**' परिभाषासूत्रेण अन्त्यस्योपस्थितिर्भवति। इत्थम् – ईकारे तद्धिते च परे भसंज्ञकस्य इवर्णस्य अवर्णस्य च लोपो भवतीति सूत्रार्थः सम्पद्यते। तथाहि ज्ञान ई इत्यवस्थायाम् अकारलोपप्राप्ते वार्तिकमुपस्थापयति – **औङ् श्यां प्रतिषेधो वाच्य** इति। अस्येदं तात्पर्यं यत् औङः स्थाने विधीयमानस्य 'शीपरत्वे '**यस्येति च**' इतिसूत्रस्य प्रतिषेधो वक्तव्य, अर्थात् भसंज्ञानिमित्तकः अकारलोपः इकारलोपश्च न भवत इति। ज्ञाने।

ज्ञाने = ज्ञानशब्दात् नपुंसकात् प्रथमाद्वितीयाद्विवचने औ विभक्तौ ज्ञान औ इति जाते '**नपुंसकाच्च**' इतिसूत्रेण औङः स्थाने शी इत्यादेशेऽनुबन्धलोपे ज्ञान ई इति जाते '**यचि भम्**' इतिसूत्रेण भसंज्ञायाम्, '**यस्येति च**' इतिसूत्रेण अकारलोपे प्राप्ते '**औङ्श्यां प्रतिषेधो वक्तव्यः**' इति वार्तिकेन निषेधे, '**आद्गुणः**' इतिसूत्रेण गुणे ज्ञाने इति रूपं भवति।

जश्शसोः शिः 7.1.20 क्लाबादनयोः शिः स्यात्।

संस्कृतव्याख्या – 'जश्शसोः शि'। द्विपदमिदं सूत्रम्। जस् च शस् चेति तयोः जश्शसोः इति षष्ठ्यन्तं, शि प्रथमान्तं पदम्। अत्र स्वमोर्नपुंसकात् इत्यतः नपुंसकात् इत्यस्यानुवृत्तिर्भवति। एतेन नपुंसकात् शब्दात् परे जस्शसोः स्थाने शि इति सर्वादेशो भवति। अनेकाल्त्वात् सम्पूर्णस्य जसः शसस्थाने च शि इत्यादेश इति तात्पर्यम्।

शि सर्व.....। अत्र शि इति लुप्तप्रथमाकं पदम्, सर्वनामस्थानम् इति प्रथमान्तम्, शि इत्युद्देश्यवाचकं संज्ञी सर्वनामस्थानम् इति च विधेयवाचकं संज्ञापदम्। एतेन जश्शसोः विधीयमानः शि इत्यादेशः सर्वनामसंज्ञको भवतीति सूत्रार्थः। अत्र शस् इत्यनेन '**सहचरितासहचरितयोः सहचरितस्यैव ग्रहणम्**' इति परिभाषया जस्साहचर्येण सुपः शस् प्रत्यय एव गृह्यते न तु तद्धितः शस् प्रत्यय इति बोध्यम्।'**सुडनपुंसकस्य**' इतिसूत्रेण विधीयमाना सर्वनामस्थानसंज्ञा अनपुसंक एव सत्वात् नपुंसकलिङ्गे शि इत्यस्य सर्वनामसंज्ञा अनेन क्रियत इति। **ज्ञान शि** इत्यवस्थायां सर्वनामस्थानसंज्ञायाम् –

नपुंसकस्य इलचः 7.1.72 झलन्तस्याजन्तस्य च क्लीबस्य नुमागमः स्यात्सर्वनामस्थाने परे। उपधादीर्घः, ज्ञानानि। पुनस्तद्वत्। शेषं रामवत्। एवं धनवनफलादयः।

संस्कृतव्याख्या – सूत्रेऽस्मिन् पदद्वयम्। नपुसंकस्य इति षष्ठ्यन्तं, झल् च अच् चेति तयोः समाहारद्वन्द्वः तस्य झलचः इति षष्ठ्येकवचनान्तं पदम्। अत्र '**इदितो नुम्धातोः**' इतिसूत्रेण नुमः, **उगिदचां सर्वनामस्थानेऽधातोः** इत्यतः सर्वनामस्थाने इत्यस्य चानुवृत्तिर्भवति। अङ्गस्य अधिकारः अधिकृतस्य अङ्गस्य झलचः इति विशेषणं, विशेषणत्वात् तदन्तविधिः। एतेन **सर्वनामस्थाने परे नपुंसकलिङ्गे विद्यमानस्य झलन्तस्य अजन्तस्य च शब्दस्य नुमागमो भवतीति सूत्रार्थः।** ज्ञान न् इ इति जाते उपधादीर्घे ज्ञानानि इति रूपं भवति। द्वितीयायां पुनस्तद्वत् अर्थात् प्रथमावदेव रूपाणि। एवमेव धनवनफलादीनां नपुंसकलिङ्गशब्दानां रूपाणि बोध्यानि।

ज्ञानानि – नपुसंकात् ज्ञानशब्दात् प्रथमाबहुवचने जस् विभक्तौ ज्ञान जस् इति जाते, '**जश्शसोःशि**' इति

सूत्रेण जसः स्थाने शि इत्यादेशे, '**शि सर्वनामस्थानम्**' इति सूत्रेण सर्वनामस्थानसंज्ञायां, '**नपुंसकस्य झलचः**' इतिसूत्रेण नुमागमेऽनुबन्धलोपे ज्ञान न् इ इति जाते, उपधासंज्ञायां, '**सर्वनामस्थाने चाऽसम्बुद्धौ**' इतिसूत्रेण उपधादीर्घे वर्णसम्मेलने ज्ञानानि इति रूपं भवति।

इत्थं प्रथमाविभक्तौ - ज्ञानम् ज्ञाने ज्ञानानि। द्वितीयायामपि एवमेव ज्ञानम् ज्ञाने ज्ञानानि इति। एवमेव धनवनफलादीनां रूपाणि भवन्तीति।

अदड्डतरादिभ्यः पञ्चभ्यः 7.1.25 एभ्यः क्लीबेभ्यः स्वमोरदडादेशः स्यात्।

संस्कृतव्याख्या - अपवादसूत्रमिदम्। अत्र पदत्रयम्। अदड् इति प्रथमान्तम्, डतर आदि येषान्ते डतरादयः तेभ्यः, डतरादिभ्यः इति पञ्चम्यन्तं पदम्, पञ्चभ्यः इति पञ्चम्यन्तम्। अत्र डतरादिभ्यः इत्यनेन डतरप्रत्ययान्तः डतमप्रत्ययान्तः, अन्य अन्यतर इतर इत्येते शब्दाः गृह्यन्ते। सूत्रेऽस्मिन् '**स्वमोर्नपुंसकात्**' इति सूत्रं वचनविपरिणामेन नपुंसकेभ्यः स्वमोः इति चानुवर्तते। इत्थम् - सूत्रस्यार्थो भवति यत् डतर, डतम, अन्य अन्यतर, इतर इत्येतेभ्यः पञ्चभ्यः नपुंसकशब्देभ्यः परयोः सु अम् इत्यनयोः स्थाने 'अदड्' इत्यादेशो भवतीति।

टेः 6.4.143 डिति परे भस्य टेर्लोपः स्यात्। वाऽवसाने (सू.206) कतरद्, कतरत्। कतरे। कतराणि। भस्य इति किम्? पञ्चमः। टेर्लुप्तत्वात् प्रथमयोः (सू.164) इति पूर्वसवर्णदीर्घः, एङ्ह्रस्वात् (सू.193) इति सम्बुद्धिलोपश्च न भवति। हे कतरत्। पुनस्तद्वत्। शेषं पुंवत्। कतमत्। इतरत्। अन्यत्। अन्यतरत्। अन्यतम शब्दस्य तु अन्यतमम् इत्येव।

एकतरात्प्रतिषेधो वक्तव्यः (वा.4287) एकतरम्। सोरमादेशे कृते सन्निपातपरिभाषया न जरस्, अजरम्। अजरसी-अजरे। परत्वाज्जरसि कृते झलन्तत्वान्नुम्।

संस्कृतव्याख्या - टेः षष्ठ्यन्तम् एकपदात्मकं सूत्रम्। अत्र **ति विंशतेर्डिति** इत्यतः '**अल्लोपोऽनः**' इतिसूत्रात् लोपः इत्यस्य अनुवृत्तिर्भवति। भस्य अधिकारः एतेन डित् परे भसंकस्य अङ्गस्य टेः लोपः स्यादिति सूत्रार्थः। तद्यथा कतर सु = कतर अदड् कतर् अद् = कतरद् कतरत् इति।

सम्बोधने हे कतरत् इत्यत्र टेर्लुप्त्वात् न हि पूर्वसवर्णदीर्घो न वा सम्बुद्धिलोपः। तेन हे कतरत् इति।

सूत्रे '**भस्य' ग्रहणं किमर्थम्** इति चेत् अत्रेदं बोध्यं यत् पञ्चानां पूरणः इत्यर्थे पञ्चन् शब्दात् तद्धिते डट्प्रत्यये पञ्चन् अ इत्यवस्थायां डट्प्रत्ययेऽनुबन्धलोपे '**पञ्चन् अ**' अत्र प्रत्ययस्य '**नान्तादसंख्यादेर्मट्**' इतिसूत्रेण मडागमेऽनुबन्धलोपे पञ्चन् म इत्यवस्थायाम् अजादित्वाभावात् न भसंज्ञा तस्मात् टिलोपो न भवति। भस्याभावे एतादृशस्थलेऽपि टिलोपापत्तिः तद्वारणाय भस्य ग्रहणं बोध्यमिति।

कतरत् - डतरप्रत्ययान्त नपुंसकात् कतर शब्दात् प्रथमैकवचने सु विभक्तौ, कतर सु इत्यवस्थायाम्, **अतोऽम्** इति सूत्रेण सुस्थाने अमादेशे प्राप्ते तं प्रबाध्य '**अदड् डतरादिभ्यः पञ्चभ्यः**' इतिसूत्रेण अदड् इत्यादेशे अनुबन्धलोपे कतर अद् इति जाते, भसंज्ञायां '**टेः**' इतिसूत्रेण टिलोपे कतर् अद् इति जाते वर्णसम्मेलने कतरद् इति, **वाऽवसाने** इति सूत्रेण विकल्पेन चर्त्वे कतरत् इति रूपं भवति।

कतरे - कतरशब्दात् प्रथमा द्वितीया द्विवचने औ विभक्तौ कतर औ इति जाते वृद्धिं प्रबाध्य '**नपुंसकाच्च**' इतिसूत्रेण औकारस्थाने शी इत्यादेशेऽनुबन्धलोपे भसंज्ञायाम् अकारलोपे प्राप्ते, '**औङ श्यां प्रतिषेधो वाच्य**' इति वार्तिकेन निषेधे '**आद्गुणः**' इतिसूत्रेण गुणे कतरे इति रूपं सिद्ध्यति।

कतराणि - कतरशब्दात् नपुंसकलिङ्गे प्रथमाबहुवचने जस्विभक्तौ कतर जस् इति जाते '**जश्शसोः शि**' इतिसूत्रेण जसः स्थाने 'शि' इत्यादेशे, **शि सर्वनामस्थानम्**, इति सूत्रेण सर्वनामस्थानसंज्ञायाम्, '**नपुंसकस्य**

झलचः' इतिसूत्रेण नुमागमेऽनुबन्धलोपे उपधासंज्ञायां, '**सर्वनामस्थाने चाऽसम्बुद्धौ'** इतिसूत्रेण उपधादीर्घे नस्य णत्वे वर्णसम्मेलने कतराणि इति रूपं भवति।

एवमेव कतमत्, इतरत्, अन्यतरत्, इत्येतेषां रूपाणि भवन्ति।

अन्यतमशब्दस्य तु अन्यतमम् इत्येव रूपम्। अत्रेदं तत्त्वम् - अन्यतमशब्दः अव्युत्पन्नप्रातिपदिकः तस्मात् डतरादिपञ्चभ्य अतिरिक्तत्वात् अन्यतमशब्दात् परस्य सु इत्यस्य स्थाने अदड् इत्यादेशो न भवति। अतोऽस्य ज्ञानशब्दवदेव रूपम् अन्यतमम्, अन्यतमे, अन्यतमानि इत्येवं भवतीति।

एकतरा.... अदड् डतरादिसूत्रस्य बाधकमिदं वार्तिकम्। डतरप्रत्ययान्तैकतरशब्दात् अदड् इत्यादेशस्य निषेधो वक्तव्यः। अर्थात् एकशब्दात् 'एकाच्च प्राचाम्' इतिसूत्रेण डतरच् प्रत्ययान्तनिष्पन्नात् एकतरशब्दात् सु इत्यस्य स्थाने अदड् इत्यादेशो न भवति तेन एकतरम् इत्येव रूपम्।

जराशब्देन सह समस्तस्य अजरशब्दस्य निरूपणं करोति मूले -

अविद्यमाना जरा यस्य तत् कुलम् इत्यस्मिन् विग्रहे अजरा इत्यस्य '**गो स्त्रियोरुपसर्जनस्य**' इतिसूत्रेण ह्रस्वे अजरशब्दो निष्पद्यते। अजरशब्दात् विभक्तौ परे **पदाङ्गाधिकारे तस्य च तदन्तस्य च, निर्दिश्यमानस्यादेशा भवन्ति, एकदेशविकृतमनन्यवत्** इत्यादिना अजर इत्यस्यैकदेशस्य जर इत्यस्य स्थाने 'जराया जरसन्यतरस्याम्' इतिसूत्रेण विकल्पेन जरसादेशः प्राप्नोति तद्वारणाय कथयति मूले -

सोरमादेश कृते सन्निपातपरिभाषया न जरस्, अजरम्। अस्येदं तात्पर्यं यत् अजर सु इत्यत्र अमादेशे अजादित्वात् प्राप्तः जरसादेशः **सन्निपातलक्षणोविधिरनिमित्तं तद्विघातस्य** अनया परिभाषया सन्निपातनिरोधात् न भवति अदन्तप्रातिपदिकमाश्रित्य अमादेशः, तम् अमेव अजादित्वमाश्रित्य जरसादेशे सन्निपातविरोध इति।

अजरम् - समासप्रातिपदिकात् अजरशब्दात् नपुंसके प्रथमैकवचने सु विभक्तौ तत्स्थाने अमादेशे 'अमि पूर्वः' इति पूर्वरूपे अजरम् इति।

अजरसी-अजरे - अजरशब्दात् औ विभक्तौ अजर औ इतिजाते '**नपुंसकाच्च**' इतिसूत्रेण औकारस्य स्थाने शी इत्यादेशे, '**जरायाः जरसन्यतरस्याम्**' इतिसूत्रेण विकल्पेन जरसादेशे, वर्णसम्मेलने अजरसी, विकल्पपक्षे अजर ई इति जाते गुणे अजरे इति।

अजरांसि - अजरशब्दात् प्रथमाबहुवचने जस् विभक्तौ तत्स्थाने शि इत्यादेशे अजर इ इति जाते परत्वात् **विप्रतिषेधे परं कार्यम्** इति नियमात् विकल्पेन जरस् इत्यादेशे, अजरस् इ इति जाते '**नपुंसकस्य झलचः**' इति सूत्रेण नुमागमेऽनुबन्धलोपे अजरन् स् इ इति जाते -

सान्तमहतः संयोगस्य 6.4.10 सान्तसंयोगस्य महतश्च यो नकारस्तस्योपधायाः दीर्घः स्यादसम्बुद्धौ सर्वनामस्थाने परे। अजरांसि, अजराणि। अमि लुकोऽपवादमम्भावं बाधित्वा परत्वाज्जरस्, ततः सन्निपातपरिभाषया न लुक् - अजरसम्-अजरम्। अजरसी, अजरे। अजरांसि, अजराणि। शेषं पुंवत्।

पद्दन् (सू.228) इति हृदयोदकास्यानां हृद् उदन् आसन्। हृन्दि। हृदा। हृद्भ्यभ्यामित्यादि। उदानि। उद्‌ना। उद्भ्यामित्यादि। आसानि। आस्ना। आसभ्यामित्यादि। मांसि। मांसा। मान्भ्यामित्यादि। वस्तुतस्तु प्रभृतिग्रहणं प्रकारार्थमित्युक्तम्। अत एव भाष्ये 'मांस्पचन्या उखायाः' इत्युदाहृतम्। अयस्मयादित्वेन भत्वात् संयोगान्तलोपो न। पद्दन्(सू. 228) इत्यत्र हि छन्दसि इत्यनुवर्तितं वृत्तौ, तथापि अपो भिः (सू. 442) इत्यत्र मासश्छन्दसि (वा.4634) इति वार्तिके छन्दोग्रहणसामर्थ्याल्लोकेऽपि क्वचित् इति कैयटोक्तरीत्या प्रयोगमनुसृत्य पदादयः प्रयोक्तव्या इति बोध्यम्। इत्यदन्ताः।

संस्कृतव्याख्या – सान्तमहत.....। दीर्घविधायकं सूत्रमिदम्। सूत्रेऽस्मिन् पदत्रयं वर्तते। स अन्ते यस्य सः सान्तः, तस्य सान्तस्य इत्यर्थे 'सान्त' इति लुप्तषष्ठीकं पदम्, महत। इति संयोगस्य इति च द्वयमपि षष्ठ्यन्तम्, अत्र '**नोपधायाः**' इतिसूत्रात् न, उपधायाः इत्यनयोः, '**ढ्रलोपे पूर्वस्य दीर्घोऽणः**' इतिसूत्रात् दीर्घ इत्यस्य च अनुवृत्तिर्भवति। **सर्वनामस्थाने चासम्बुद्धौ** इति सम्पूर्णं सूत्रमनुवर्तते। इत्थम् – सम्बुद्धिभिन्ने सर्वनामस्थाने परे सकारान्तसंयोगस्य महत्शब्दस्य च नकारस्य उपधाया दीर्घः स्यादिति सूत्रार्थः सम्पद्यते। तद्यथा – **अजरांसि, अजराणि** इति।

अजरांसि, अजराणि – अजरशब्दात् प्रथमाबहुवचने जस् विभक्तौ तत्स्थाने शि इत्यादेशे विकल्पेन जरस्थाने जरसादेशे अजरस् इ इति जाते '**नपुंसकस्य झलचः**' इतिसूत्रेण नुमागमेऽनुबन्धलोपे अजरनस् इ इति जाते '**सान्त महतः संयोगस्य**' इतिसूत्रेण दीर्घे अजरान्स् इ इति जाते, '**नश्चापदान्तस्य झलि**' इतिसूत्रेण अनुस्वारे वर्णसम्मेलने **अजरांसि** इति, विकल्पपक्षे जरसादेशाभावपक्षे नुमागमेऽनुबन्धलोपे अजरन् इ इति जाते, '**सर्वनामस्थाने चाऽसम्बुद्धौ**' इतिसूत्रेण उपधादीर्घे वर्णसम्मेलने नस्य णत्वे, अजराणि इति रूपं सिद्ध्यति।

अजरसम्, अजरम् – अजरशब्दात् अमि, **स्वमोर्नपुंसकात्** इति सूत्रं प्राप्तं अम्लोपं प्रबाध्य '**अतोऽम्**' इतिसूत्रेण अमादेशे, विकल्पेन जरसादेशे, वर्णसंयोगे अजरसम् इति विकल्पपक्षे अजरम् इति रूपं भवति।

एवं द्वितीयाद्विबहुवचने च प्रथमावत् रूपाणि बोध्यानि। शेषं पुंवत्।

हृदय, उदक, आस्य इत्येतेषां नपुंसकलिङ्गशब्दानां रूपाणि बोधयितुं प्रवर्तते –

तदुच्यते '**पद्दन**' (सू. 228) इत्यनेन सु औ जस् अम् औट् इत्येतासु विभक्तिषु एतेषां शब्दानां ज्ञानशब्दवत् रूपाणि भवन्ति। शसादिप्रत्यये परे **पदन्नोमास** इत्यादिसूत्रेण यथाक्रमं हृदयस्थाने हृद् आदेशे, उदकस्थाने उदन् आदेशे, आस्यशब्दस्य स्थाने आसन् आदेशे विकल्पेन रूपद्वयं भवति। हृदयशब्दस्य द्वितीयाबहुवचने **हृदि, हृदयानि** इति, तृतीयैकवचने **हृदा, हृदयेन** इति। चतुर्थ्येकवचने **हृदे, हृदयाय**, पञ्चम्येकवचने **हृदः, हृदयात्** इति। एवमेवान्यान्यानि रूपाणि।

उदानि– उदकानि = उदकशब्दात् द्वितीयाबहुवचने शस् विभक्तौ तत्स्थाने शि इत्यादेशे विकल्पेन उदन् आदेशे, **सर्वनामस्थाने चासम्बुद्धौ** इति सूत्रेण दीर्घे उदानि, विकल्पपक्षे उदकानि इति। तृतीयैकवचने **उद्ना, उदकेन**, चतुर्थ्येकवचने **उदने, उदकाय**, पञ्चम्येकवचने **उदनः, उदकात्**, षष्ठ्येकवचने **उद्नः-उदकस्य** इति। एवमेवान्यानि रूपाणि।

आस्यानि, आसानि = आस्यशब्दात् द्वितीयाबहुवचने शसि, तत्स्थाने शि आदेशेऽनुबन्धलोपे विकल्पेन आसन् इत्यादेशे दीर्घे आसानि इति, विकल्पपक्षे नुमागमे, दीर्घे च आस्यानि इति। **एवमेवान्यानि रूपाणि भवन्ति।**

अकारान्तनपुंसकलिङ्गस्य मांसशब्दस्य सुटि सुप्रभृति द्वितीया विभक्ते औट्पर्यन्तं ज्ञानशब्दवत् मांसम्, मांसे, मांसानि, मांसम् मांसे इति रूपाणि।

शसादि विभक्तिषु **मांसपूतनासानूनां मांस्पूत्स्नवो वाच्याः शसादौ वा** इत्यनेन वार्तिकेन विकल्पेन मासशब्दस्य स्थाने मांस् इत्यादेशे द्वितीया बहुवचने **मांसि, मांसानि**, तृतीयैकवचने **मांसा, मांसेन**, चतुर्थ्येकवचने **मांसे, मासाय** पञ्चम्येकवचने **मांसः, मांसात्**, षष्ठ्येकवचने **मांसः, मांसस्य** इत्यादीनि रूपाणि भवन्ति।

मूले कथयति **वस्तुतस्तु प्रभृतिग्रहणं प्रकारार्थमित्युक्तम् – इत्यादि**। अस्येदं तात्पर्यं यत् **पद्दनोमास** इत्यादिसूत्रे तद्वार्तिके च शसप्रभृतिषु इति यदुक्तं तत्र प्रभृतिग्रहणं प्रकारवाचकं (सादृश्यवाचकं) वर्तते, सादृश्यञ्च तत्र प्रत्ययत्वेन गृह्यते। किञ्च प्रभृतिग्रहणस्य प्रकारार्थत्वेऽपि '**स्वमोर्नुपंसकात्**' इत्यनेन लुमि मांस् इत्याद्यादेशा न

भविष्यन्तीति न वाच्यम् – प्रभृतिग्रहणस्य प्रकारवाचकत्वं स्वीकृत्य भाष्यकारेण **मांसपचन्या उखायाः** इत्याद्युदाहृतत्वात्। अयस्मयादित्वेन भसंज्ञकत्वात् पदसंज्ञायाः बाधात् संयोगान्तलोपो न भवतीति।

पद्नोमास इत्यत्र वृत्तिकारेण '**शीर्षच्छन्दसि**' (6.1.601) इत्यतः छन्दसि इत्यनुवृत्तिं स्वीकृत्य छन्दस्येव, पद् दत् मांस् इत्यादेशा इत्युक्तम्, परं छन्दोगहणसामर्थ्याल्लोकेऽपि क्वचित् इति कैयटोक्तप्रयोगम् अनुसृत्य पदाद्यादेशा भवन्तीति बोध्यम्।

इत्यदन्ताः

आकारान्तनपुंसकस्य श्रीपा शब्दस्य रूपं साधयितुं प्रवर्तते – तथाहि श्रियं पाति इति विग्रहे क्विप् प्रत्यये, तस्य सर्वापहारिलोपे श्रीपाशब्दः आकारान्तनपुंसकलिङ्गे दीर्घान्तस्य ह्रस्वं विधातुं सूत्रमुपस्थापयति –

ह्रस्वो नपुंसके प्रातिपदिकस्य 1.2.47 क्लीबे प्रातिपदिकस्याजन्तस्य ह्रस्वः स्यात्। श्रीपं ज्ञानवत्। श्रीपाय। अत्र सन्निपातपरिभाषया 'आतो धातोः (सू. 240) इत्याकारलोपो न।

इत्यादन्ताः

संस्कृतव्याख्या – विधिसूत्रमिदम्। अत्र पदत्रयं वर्तते। ह्रस्वः इति प्रथमान्तं, नपुंसके इति सप्तम्यन्तं, प्रातिपदिकस्य इति षष्ठ्यन्तं पदम्। अचश्च इति परिभाषासूत्रेण षष्ठ्यन्तं पदमुपतिष्ठते। **अलोऽन्त्यस्य** इति सूत्रेण च अन्त्यस्य इत्यर्थो गृह्यते। एतेन नपुंसकलिङ्गे अजन्तप्रातिपदिकान्तस्य अन्त्यस्य ह्रस्वो भवतीति सूत्रार्थः सम्पद्यते। एतेन नपुंसकलिङ्गे श्रीपा इत्यस्यान्त्यस्य ह्रस्वे श्रीप इति रूपं भवति तस्य च ज्ञानशब्दवत् **श्रीपम् श्रीपे श्रीपाणि** इत्यादीनि रूपाणि भवन्ति।

श्रीपाय इत्यादौ श्रीप शब्दात् चतुर्थ्येकवचने ङे विभक्तौ ङे इत्यस्य स्थाने यकारादेशे दीर्घे च श्रीपा य इत्यवस्थायां स्थानिवद्भावेन यादिप्रत्ययपरत्वेन **यचि भम्** इतिसूत्रेण भसंज्ञायाम्, एकदेशविकृतमनन्यवत् इति परिभाषया धातुत्वात् दीर्घे च आकारान्तत्वात् '**आतो धातोः**' इतिसूत्रेण आकारलोपः स्यादिति अत्रोच्यते मूले सन्निपातपरिभाषया आकारलोपो न भवतीति।

इत्यादन्ताः

इकारान्तनपुंसकलिङ्गे विद्यमानस्य शब्दस्य रूपं निरूपयितुं प्रवर्तते –

स्वमोर्नपुंसकात् 7.1.23 क्लीबादङ्गात् परयोः स्वमोर्लुक् स्यात्। वारि।

संस्कृतव्याख्या – विधिसूत्रमिदम्। अत्र पदद्वयम्। सुश्च अम् च तयोः स्वमोः इति षष्ठ्यन्तं पदम्, नपुंसकात् इति पञ्चम्यन्तं पदम्। अत्र **षड्भ्यो लुक्** इत्यतः लुक् इत्यस्यानुवृत्तिर्भवति। अङ्गस्य अधिकारः। एतेन – नपुंसकलिङ्गात् अङ्गात् परस्य सु अम् इत्यनयोर्लुक् स्यादिति सूत्रार्थः। **वारि**।

वारि – नपुंसकलिङ्गात् वारिशब्दात् प्रथमैकवचने सुविभक्तौ अनुबन्धलोपे स्वमोर्नपुंसकात् इति सूत्रेण सुलोपे वारि इति रूपं भवति।

इकोऽचि विभक्तौ 7.1.103 इगन्तस्य क्लीबस्य नुमागमः स्यादचि विभक्तौ। वारिणी। वारिणि। न लुमता (सू. 263) इति निषेधस्यानित्यत्वात्पक्षे सम्बुद्धिनिमित्तो गुणः, हे वारे! हे वारि! आङो ना (सू.244) इति वारिणा। 'घेर्ङिति' (सू.245) इति गुणे प्राप्ते –

वृद्धयौत्वतृज्वद्भावगुणेभ्यो नुम् पूर्वविप्रतिषेधेन (वा.4373) वारिणे। वारिणः। वारिणोः। नुमचिर (वा. 4374) नुट्। नामि। (सू.209) इति दीर्घः। वारीणाम्। वारिणि हलादौ हरिवत्।

संस्कृतव्याख्या - इकः अचि विभक्तौ इति सूत्रस्य पदविभागः। अत्र पदत्रयम्। इकः इति षष्ठ्यन्तम्, अचि इति सप्तम्यन्तम्, विभक्तौ इति सप्तम्यन्तम्। अत्र **नपुंसकस्य झलचः** इत्यस्मात् नपुंसकस्य, इदितो नुम्धातोः इति सूत्राच्च नुमः अनुवृत्तिर्भवति। अङ्गस्य अधिकारः। इकः इति पदम् अनुवृत्तस्य नपुंसकस्य विशेषणम्। विशेषणत्वात्तदन्तविधिः। अचि इत्यत्र '**यस्मिन् विधिस्तदादावल्ग्रहणे**' इति परिभाषया तदादिविधौ अजादौ इत्यर्थः। एतेन इगन्ताङ्गस्य नपुंसकस्याङ्गस्य नुमागमो भवति अजादौ विभक्तौ परे इति सूत्रार्थः सम्पद्यते। वारि औ, वारिणौ इति।

सम्बोधने हे वारि इत्यत्र प्रत्ययलक्षणेन सम्बुद्धिमाश्रित्य '**ह्रस्वस्य गुणः**' इतिसूत्रेण प्राप्तस्य गुणस्य **न लुमताङ्गस्य** इति सूत्रेण निषेधे हे वारि इत्येवं रूपं स्यात् परं भाष्यकारेण न लुमताङ्गस्य इत्यस्य अनित्यत्वस्वीकारात् अनित्यत्वपक्षे गुणे हे वारे, इत्यपि रूपम्। न लुमताङ्गस्य अनित्यत्वे इकोऽचि विभक्तौ इत्यस्मिन् सूत्रे अचि ग्रहणमेव ज्ञापकम्।

तृतीयैकवचने टा विभक्तौ, **आङो ना** इत्यादिसूत्रेण नाभावे वारिणा इति। ङित्विभक्तौ '**घेर्ङिति**' इति सूत्रेण गुणे प्राप्ते **वृद्धयौ त्वतृज्** इत्यादि वार्तिकेन पूर्वविप्रतिषेधेन वृद्धिम् औत्वं, तृज्वद्भावं, गुणञ्च प्रबाध्य परत्वात् '**इकोऽचि विभक्तौ**' इतिसूत्रेण नुमागम इति। **वारिणे। वारिणः**। षष्ठीबहुवचने वारि आम् इत्यवस्थायाम् - **नुम्चिर**-इत्यादिना पूर्वविप्रतिषेधेन नुडागमेऽनुबन्धलोपे, '**नामि**' इतिसूत्रेण दीर्घे, णत्वे च **वारीणाम्** इति। हलादिविभक्तौ वारिशब्दस्य हरिशब्दवत् रूपाणि भवन्ति।

वारिणी = नपुंसकात् वारिशब्दात् प्रथमाद्वितीया द्विवचने औ विभक्तौ वारि और इति जाते '**नपुंसकाच्च**' इतिसूत्रेण औकारस्य स्थाने शी इत्यादेशे अनुबन्धलोपे, '**इकोऽचि विभक्तौ**' इति सूत्रेण नुमागमेऽनुबन्धलोपे, '**अट्कुप्वाङ्**' इत्यादिना नस्य णत्वे वारिणी इति रूपं सिद्ध्यति।

वारीणि = वारिशब्दात् नपुंसके प्रथमाबहुवचने जस् विभक्तौ वारि जस् इति जाते '**जश्शसोः शि**' इतिसूत्रेण जसः स्थाने शी इत्यादेशेऽजनुबन्धलोपे, '**इकोऽचि विभक्तौ**' इतिसूत्रेण नुमागमेऽनुबन्धलोपे, '**सर्वनामस्थाने चासम्बुद्धौ**' इतिसूत्रेण उपधादीर्घे नस्य णत्वे वर्णसम्मेलने वारीणि इति रूपं भवति।

वारिणा = वारिशब्दात् तृतीयैकवचने टा विभक्तौ, अनुबन्धलोपे वारि आ इत्यवस्थायाम् '**इकोऽचि विभक्तौ**' इतिसूत्रेण प्राप्तं नुमं प्रबाध्य '**आङो नाऽस्त्रियाम्**' इतिसूत्रेण आकारस्य स्थाने ना इत्यादेशे नस्य णत्वे, वर्णसम्मेलने वारिणा इति।

वारिणे = वारिशब्दात् चतुर्थ्येकवचने ङे विभक्तौ अनुबन्धलोपे वारि ए इत्यवस्थायां '**घेर्ङिति**' इतिसूत्रेण गुणे प्राप्ते किन्तु '**वृद्धयौत्वतृज्वद्भावगुणेभ्यो नुम् पूर्वविप्रतिषेधेन**' इति वार्तिकसहकारेण परत्वात् '**इकोऽचि विभक्तौ**' इतिसूत्रेण नुमागमेऽनुबन्धलोपे, नस्य णत्वे वर्णसम्मेलने वारिणे इति रूपं भवति।

वारीणाम् = नपुंसकात् वारिशब्दात् षष्ठीबहुवचने आम् विभक्तौ वारि आम् इति जाते '**नुमचिरतृज्वद्भावेभ्यो नुट् विप्रतिषेधेन**' इति वार्तिकसहकारेण नुमागमं प्रबाध्य '**ह्रस्वनद्यापो नुट्**' इतिसूत्रेण नुटि, अनुबन्धलोपे वारि न् आम् इति जाते '**नामि**' इतिसूत्रेण दीर्घे नस्य णत्वे, वर्णसम्मेलने वारीणाम् इति रूपं सिद्ध्यति।

वारिषु = वारिशब्दात् सप्तमीबहुवचने सुप् प्रत्ययेऽनुबन्धलोपे '**आदेशप्रत्यययोः**' इतिसूत्रेण सस्य षत्वे वारिषु इति।

तृतीयादिषु भाषितपुंस्कं पुंवद्गालवस्य 7.1.74

प्रवृत्तिनिमित्तैक्ये भाषितपुंस्कमिगन्तं क्लीबं, पुवंद्वा स्याट्टादावचि।

अनादये, अनादिने इत्यादि। शेषं वारिवत्। पीलुर्वृक्षः, तत्फलं पीलु तस्मै पीलुने। अत्र न पुंवत्, प्रकृतिनिमित्तभेदात्।

संस्कृतव्याख्या - पुंवद्भावविधायकं सूत्रमिदम्।**'तृतीयादिषु भाषितपुंस्कं पुंवद्गालवस्य'** इति सूत्रस्य पदविभागः। तृतीया आदौ यासां तास्तृतीयादयस्तासु तृतीयादिषु इति सप्तम्यन्तं पदम्। भाषितः पुमान् येन तत् भाषितपुस्कं शब्दस्वरूपम् इति बहुब्रीहि समासघटकं प्रथमान्तम्, पुंवत् इति प्रथमान्तम् अव्ययपदम्, गालवस्य इति षष्ठ्यन्तम् एतन्नाम्न आचार्यस्य।

अत्र सूत्रे अनुवृत्तस्य विभक्तौ इत्यस्य वचनविपरिणामेन विभक्तिषु इति कृत्वा तृतीयादिषु इत्यनेन सहान्वयो भवति, एवमेव अनुवृत्तस्य इकः इत्यस्य इक् इति प्रथमान्तत्वेनान्वये तदन्तविधिना च इगन्तम् इत्यर्थः, नपुंसकस्यापि एवमेव नपुंसकम् इति प्रथमान्तत्वेनान्वयो भवति। इत्थम् – सूत्रस्यार्थो भवति यत् प्रवृत्तिनिमित्तस्य ऐक्ये भाषितपुंस्क इगन्तनपुंसकशब्दो विकल्पेन पुंवद् भवति अजादिषु विभक्तिषु परेष्विति आचार्यगालवमते इति।

प्रवृत्तिनिमित्तन्नाम - स्वार्थबोधनाय शब्दे विद्यमानं यत् निमित्तं तदेव प्रवृत्तिनिमित्तमित्यर्थः। तद्यथा ब्राह्मणस्यार्थबोधाय ब्राह्मणशब्दः प्रवृत्तो भवति तत्र प्रवृत्तेर्निमित्तं ब्राह्मणत्वम्। इत्थमेकं विशिष्टमर्थं निमित्तीकृत्य प्रवर्तनं प्रवृत्तिनिमित्तमिति तात्पर्यम्।

यद्विशेषणं निमित्तीकृत्य शब्दः पुल्लिङ्गे प्रवृत्तः तदेवविशेषणमुद्दिश्य शब्दस्य नपुंसकलिङ्गे प्रवर्त्तनम् - प्रवृत्तिनिमित्तैक्यम्। यथा अनादिशब्दः। अत्र न विद्यते आदिर्यस्य इति विग्रहे अनादित्वप्रवृत्तिनिमित्तेन पुल्लिङ्गे नपुंसकलिङ्गे च प्रवर्तनात् अनादिशब्दो भाषितपुस्कः (प्रवृत्तिनिमित्तैक्यम्) अतः अनादिशब्दे पुंवदभावपक्षे **'इकोऽचि विभक्तौ'** इतिसूत्रेण नुमागमो न भवति, तस्मात् चतुर्थ्येकवचने **अनादये, अनादिने** इति द्वयमपि रूपं भवति। **पीलर्वृक्षः फलं** पीलु तस्मै **पीलुने** अत्र न पुंवत् प्रवृत्तिनिमित्तस्य भिन्नत्वात्। अतस्तस्य पीलुने इत्येकमेव रूपं भवतीति।

दधिशब्दनिर्वचनम् -

दधिशब्दस्य प्रथमाद्वितीयाविभक्तौ वारिशब्दवदेव रूपं भवति तृतीयाद्यजादिषु विभक्तिषु भेदात् तत्स्वरूपं निरूपयितुमग्रिमं सूत्रं प्रवर्तते। तथाहि -

अस्थिदधिसक्थ्यक्ष्णामनङुदात्तः 7.1.75 एषामनङ् स्याट्टादावचि, स चोदात्तः। अल्लोपोऽनः (सू. 234) दध्ना। दध्ने। दध्नः, दध्नोः, दध्नाम्। दध्नि, दधनि,। दध्नोः। शेषं वारिवत्। एवमस्थि सक्थ्यक्षीणि। तदन्तस्याप्यनङ्। अतिदध्ना।

इति इदन्ता

संस्कृतव्याख्या - अस्थिदधिसक्थ्यक्ष्णाम् अनङ् उदात्तः इति सूत्रस्य पदविभागः। अत्र पदत्रयम्। अस्थि च दधि च सक्थि च अक्षि च तेषाम्, अस्थिदधिसक्थ्यक्ष्णाम् इति षष्ठ्यन्तं पदम्, अनङ् उदात्त एतद्वयं प्रथमान्तं पदम्। अत्र **'इकोऽचि विभक्तौ'** इतिसूत्रात् विभक्तौ, अचि इत्यनयोः वचनविपरिणामेण अक्षु विभक्तिषु इति पदद्वयमनुवर्तते। **तृतीयादिषु भाषितपुंस्कं पुंवद् गालवस्य** इत्यतः तृतीयादिषु इत्यप्यनुवर्तते। इत्थम् - तृतीयादिषु अजादिषु विभक्तिषु परेषु अस्थि दधि अक्षि इत्येतेषां शब्दानाम् अन्त्यस्य स्थाने अनङादेशः स्यात् इति सूत्रार्थः। **अल्लोपोऽनः** इति सूत्रेण अल्लोपे दध्ना दध्ने इत्यादीनि रूपाणि भवन्तीति।

दध्ना -दधिशब्दात् तृतीयैकवचने टा विभक्तौ, अनुबन्धलोपे दधि आ इति जाते **'अस्थिदधिसक्थ्यक्ष्णामनङुदात्तः'** इति सूत्रेण इकारस्य स्थाने अनङादेशेऽनुबन्धलोपे दध् अन् आ इति जाते, **'अल्लोपोऽनः'** इतिसूत्रेण अकारलोपे, वर्णसम्मेलने दध्ना इति।

एवमेव चतुर्थ्येकवचने दध्ने, पञ्चमीषष्ठ्येकवचने **दध्नः**, ओसि **दध्नोः**, षष्ठीबहुवचने **दध्नाम्** इति।

दधनि, दध्नि = दधिशब्दात् सप्तम्येकवचने ङि विभक्तौ, अनुबन्धलोपे अनङादेशेऽनुबन्धलोपे, **'विभाषा ङिश्योः'** इतिसूत्रेण विकल्पेन अकारलोपे दध्नि, विकल्पपक्षे दधनि इति रूपद्वयं भवति। शेषं वारिवत्

इति इदन्ताः

सुधीशब्दः - सुधि। सुधिनी। सुधीनि। हे सुधे! हे सुधि! सुधिया, सुधिना। सुधियाम्, सुधीनाम्। प्रध्या, प्रधिना। **इति इदन्ताः।**

सुष्ठु ध्यायति अथवा शोभना धीर्यस्य तत् कुलम् इत्यर्थे सुधी शब्दस्य नपुसंकलिङ्गे, **'ह्रस्वो नपुसंके प्रातिपदिकस्य'** इति सूत्रेण ईकारस्य ह्रस्वे सुधिशब्दः। तस्य **सुधि सुधिनी सुधीनि, सुधिया, सुधिना** इत्यादीनि रूपाणि भवन्ति। एवमेव प्रध्यापयति कुलम् इत्यर्थे प्रधिशब्दस्यापि रूपाणि बोध्यानि।

इति ईदन्ताः

मधु। मधुनी। मधूनि। हे मधो! हे मधु। एवम्ब्वादयः। सानुशब्दस्य स्नुर्वा स्नूनि, सानूनि।

प्रियक्रोष्टु। प्रियक्रोष्टुनी। तृज्वद्भावात्पूर्वविप्रतिषेधेन नुम्। प्रियक्रोष्टूनि। टादौ पुंवत्पक्षे प्रियक्रोष्ट्रा, प्रियक्रोष्टुना। प्रियक्रोष्ट्रे, प्रियक्रोष्टवे। अन्यत्र तृज्वद्भावात्पूर्वविप्रतिषेधेन नुमेव। प्रियक्रोष्टुना। नुमचिर (वा. 4374) इति नुट्। प्रियक्रोष्टूनाम्।

इत्युदन्ताः

संस्कृतव्याख्या - मधुशब्दस्य रूपं वारिशब्दवदेव भवति केवलं नुमागस्य नस्य णत्वमत्र न भवति। तद्यथा= मधु मधुनी मधूनि, हे मधो, हे मधु - इत्यादीनि रूपाणि भवन्ति। एवमेव अम्बु इत्यादीनां शब्दानां रूपाणि।

सानुशब्द (पर्वतः) पुल्लिङ्गे नपुंसकलिङ्गे चापि भवति तस्य नपुंसके मधुशब्दवत् सानु सानुनी, सानूनि। शसादिविभक्तिषु **पद्दनोमास्** इत्यादिना विकल्पेन स्नु आदेशे नुमागमे दीर्घे च **स्नूनि,** विकल्पपक्षे **सानूनि** इति रूपं भवति।

प्रियक्रोष्टुः = प्रियः क्रोष्टा यस्य कुलस्य इति बहुब्रीहिसमासे प्रियक्रोष्टुशब्दस्य नपुंसकलिङ्गे प्रथमाविभक्तौ एकवचने सुविभक्तौ **स्वमोर्नपुंसकात्** इति सूत्रेण सुलोपे प्रियक्रोष्टु इति।

प्रियक्रोष्टुनी = औ विभक्तौ, **नपुंसकाच्च** इति सूत्रेण औकारस्य स्थाने शी आदेशे **'इकोऽचि विभक्तौ'** इतिसूत्रेण नुमागमेऽनुबन्धलोपे, वर्णसम्मेलने प्रियक्रोष्टुनी इति।

प्रियक्रोटूनि = प्रथमाबहुवचने जस् विभक्तौ शि आदेशे, अनुबन्धलोपे नुमागमे, **'सर्वनामस्थाने चाऽसम्बुद्धौ'** इतिसूत्रेण उपधा दीर्घे प्रियक्रोष्टूनि इति।

टादौ 'तृतीयादिषु भाषितपुंस्कं गालवस्य इतिसूत्रेण विकल्पेन पुंवद्भावे रूपद्वयम्। प्रियक्रोष्ट्रा, प्रियक्रोष्टुना इत्यादि द्विविधं रूपं भवति, हलादौ समानमेवेति।

इत्युदन्ताः

सुलु, सुलुनी, सुलूनि। पुनस्तद्वत्। सुल्वा, सुलुना।

इत्यूदन्ताः

धातृ। धातृणी। धातृणि। हे धातः। हे धातृः! । धात्रा, धातृणा। एवं ज्ञार्तृकर्त्रादयः।

इत्यृदन्ताः

सुष्ठु लुनाति इत्यर्थे क्विप्प्रत्यये तस्य सर्वापहारिलोपे दीर्घे च सुलूशब्दो निष्पद्यते तस्य नपुंसके **'ह्रस्वो नपुंसके प्रातिपदिकस्य'** इतिसूत्रेण ह्रस्वे कृते सुलू (शस्त्र) विशेष्यनिघ्नः त्रिलिङ्गः।

एवं सुलूशब्दस्यापि पूर्ववदेव सुलु सुलुनी सुलूनि प्रथमाविभक्तौ तान्येव रूपाणि द्वितीया विभक्तौ अपि। तृतीया अजादिविभक्तिषु तृतीयादिषु भाषित इत्यादिसूत्रेण विकल्पेन पुंवद्भावे रूपद्वयं भवति, सुल्वा, सुलुना इत्यादि।

इति ऊकारान्ताः शब्दाः

धातृ(कुलम्) इत्यर्थे धातृशब्दस्यापि पूर्ववदेव नुमागमे उपधादीर्घे णत्वे च कृते धातृ - धातृणी धातृणि इत्यादीनि रूपाणि भवन्ति। तृतीयादिषु रूपद्वयं धात्रा, धातृणा इत्यादि। एवं ज्ञातृ-कतृ इत्यादिनपुंसकानां रूपाणि।

इत्यृदन्ताः

प्रकृष्टा द्यौर्यस्मिन् दिने तद् दिनम् प्रद्यु (मेघरहितः स्वच्छ आकाराः) अत्र प्र उपसर्गपूर्वकात् द्यो शब्दः क्विप्प्रत्ययान्त 'प्रद्यो' इति नपुंसकलिङ्गः। तस्य ह्रस्वो नपुंसके इति सूत्रेण ह्रस्वे प्राप्ते अग्रिमं सूत्रं प्रवर्तते।

एच इग्ध्रस्वादेशे 1.1.48 आदिश्यमानेषु ह्रस्वेषु च इगेव स्यात्। प्रद्यु। प्रद्युनी। प्रद्यूनी। प्रद्युनेत्यादि। इह न पुंवत्, यदिगन्तं प्रद्यु इति, तस्य भाषितपुंस्कत्वाभावत्। एवमग्रेऽपि। इत्योदन्ताः।

प्ररि। प्ररिणी। प्ररीणि। प्ररिणा। एकदेशविकृतस्यानन्यत्वात् 'रायो हलि' इति (सूत्र 286) इत्यात्वम्। प्राराभ्याम्। प्राराभिः। नुमचिर (वा. 4374) इति नुट्यात्वे प्राराणाम् इति माधवः। वस्तुतस्तु सन्निपातपरिभाषया नुट्यात्वं न। नामि इति दीर्घस्वारम्भसामर्थ्यात्सन्निपातपरिभाषां बाधत इत्युक्तम्। प्ररीणाम्। इत्यैदन्ताः।

सुनु, सुनुनी, सुनूनि। सुनुना, सुनने इत्यादि। इत्यौदन्ताः।

इत्यजन्तनपुंसकलिङ्गप्रकरणम्

संस्कृतव्याख्या - एच इग्ध्र......। नियमसूत्रमिदम्। एच इक् ह्रस्वादेशे इति पदत्रयम्, ह्रस्वश्चासौ आदेश ह्रस्वादेशः, तस्मिन् ह्रस्वादेशे इति सप्तम्यन्तम् पदम् एचः इति षष्ठ्यन्तम्। इक् इति प्रथमान्तं पदम्। एचः इत्यस्य षष्ठ्यन्तत्वात् 'स्थाने' इति पदम् उपतिष्ठते। एतेन एचां स्थाने इक् एव ह्रस्वः स्यादिति सूत्रार्थः।

अत्रेदं बोध्यं यत् **'ह्रस्वो नपुसंके प्रातिपदिकस्य'** इति सूत्रेणैव ह्रस्वे सिद्धे कथमिदं सूत्रमिति चेत् कथयति एच प्रत्याहारस्थाः वर्णा ह्रस्वसंज्ञका न भवति यदि एचः स्थाने ह्रस्वः स्यात्तदा स्थानआन्तर्यात् इक एव स्यादिति नियमाय सूत्रमिति। यद्यपि सूत्रमिदं भाष्यकारेण प्रत्याख्यातम् स्थानकृतान्तर्येणैव ह्रस्वसिद्धत्वात्।

प्रद्युः = प्रद्यूशब्दात् नपुंसके कृतह्रस्वात् प्रद्युशब्दात् प्रथमैकवचने सुविभक्तौ स्वमोर्नुपुंसकात् इतिसूत्रेण सुलोपे प्रद्यु इति।

प्रद्यूनि = प्रद्युशब्दात् औ विभक्तौ तत्स्थाने शी इत्यादेशे नुमि, अनुबन्धलोपे प्रद्युनी इति।

प्रद्यूनि = प्रद्युशब्दात् जसि, तत्स्थाने शि आदेशे नुमि, अनुबन्धलोपे, सर्वनामस्थानसंज्ञायाम् उपधादीर्घे प्रद्यूनि इति। एवमेव द्वितीयायामपि।

तृतीयादौ, **तृतीयादिषु भाषितपुंस्क** इत्यादिना विकल्पेन पुंवद्भावो न भवति भाषितपुंस्कत्वाभावात् तस्मात् एकमेव रूपं प्रद्युना, प्रद्युने इत्यादीनि बोध्यानि।

इत्योदन्ताः

प्रकृष्टो = राः (धनं) यस्य कुलस्य तत् इत्यर्थे प्रोपसर्गत पूर्वकात् रै धातोः क्विप् प्रत्यये प्ररै इति जाते, नपुंसके ह्रस्वोनपुंसके प्रातिप्रदिकस्य इति सूत्रेण '**एच इग्घ्रस्वादेशे**' इति नियमात् ऐकारस्य स्थाने ह्रस्वे इकारादेशे प्ररि इति, तस्य प्रथमाद्वितीयाविभक्तौ प्ररि। प्ररिणी। प्ररीणि। इति रूपाणि, तृतीयादौ वारिशब्दात् रूपाणि भवन्ति।

प्ररीणाम् = प्ररिशब्दात् षष्ठी बहुवचने आम् विभक्तौ माधवाचार्यमते 'नुमचिरतृज्वद्भावेभ्यो नुट् विप्रतिषेधेन' इति वार्तिकेन परत्वात् नुडागमे, 'रायो हलि' इति सूत्रेण इकारस्य आकारादेशे प्राणाम् इति रूपं भवति।

वस्तुतः अत्र दीक्षितमते सन्निपातपरिभाषय नुटि, आत्वं न भवति अपितु प्ररि आम् इत्यवस्थायां ह्रस्वनद्यापो नुट् इतिसूत्रेण नुटि, अनुबन्धलोप, नामि इतिसूत्रेण दीर्घे, नस्य णत्वे प्ररीणाम् इति रूपं भवति।

इत्यैदन्ताः

सुष्ठु नौर्यस्य तत् कुलम् इत्यर्थे क्विप् प्रत्यये सुनौ इत्यस्य नपुंसके '**एच इग्घ्रस्वादेशे**' इति नियमात् '**ह्रस्वो नपुंसके प्रातिपदिकस्य**' इतिसूत्रेण ह्रस्वे सुनु इति शब्दो भवति तस्य सुनु सुनुनी, सुनूनि इत्यादीनि रूपाणि भवन्तीति शम्।

इति राजधरमिश्रकृतया संस्कृतव्याख्यया सहितमजन्तनपुंसकलिङ्गप्रकरणं सम्पूर्णम्।

इत्यजन्तत्रिलिङ्गप्रकरणम्